

2. Over de impact van sociale klassen

**DE IDEOLOGISCHE CULTUUR VAN
ARBEIDERS IN VLAANDEREN**

Een replicatie en uitbreiding op basis van de ISPO-data

Hans De Witte

1. INLEIDING

Aan het Hoger Instituut voor de Arbeid werd in het verleden frequent onderzoek gedaan naar de eigenheid van arbeiders in de hedendaagse samenleving (voor een overzicht: Cossey en De Witte, 1991). Daarbij werd geconcludeerd dat arbeiders nog steeds over een eigen 'cultuur' beschikken, die hen op statistisch significante wijze van bedienden onderscheidt (De Witte, 1990 en 1994a). De term 'cultuur' werd daarbij in sociologische betekenis gebruikt (Van Doorn en Lammers, 1984: 108), vermits verwezen wordt naar het geheel aan opvattingen (en waarden) dat typisch is voor een bepaalde groep of categorie (hier: 'arbeiders'). Deze 'arbeiderscultuur' uit zich op drie vlakken. Vooreerst identificeert een meerderheid onder de arbeiders zich met de arbeidersklasse, wat suggereert dat ze nog steeds over een 'wij-gevoel' beschikken. Daarnaast blijken arbeiders op twee vlakken significant andere opvattingen te vertonen dan bedienden. Op sociaal-cultureel vlak stellen ze zich conservatiever op, door in sterkere mate de traditionele normen te verdedigen op vlak van o.m. gezin, opvoeding en arbeid. Op sociaal-economisch vlak stellen ze zich progressiever op, door in sterkere mate aan te dringen op grotere sociaal-economische gelijkheid, terwijl ze tevens in sterkere mate voorstanders zijn van overheidsinterventies in de economie en van een sterkere vakbeweging. Deze vaststellingen werden gedaan op basis van een uitgebreide literatuurstudie, waarna de krachtlijnen ervan getoetst (en geverifieerd) werden bij een beperkte steekproef ongeschoolde arbeiders en lagere bedienden uit de Leuvense regio (n=135 werkenden; zie ook De Witte, 1991).

Het beperkte karakter van de toetsing van de krachtlijnen uit de literatuur, noopt tot een replicatie bij een representatief staal van de Vlaamse bevolking. Een valide toets van de these dat er nog een 'arbeiderscultuur' bestaat, vergt immers dat het volledige bereik aan beroepsposities in de analyse betrokken wordt (bv. ook geschoolde arbeiders en hogere bedienden). Een dergelijke toets vergt tevens de analyse van een steekproef die zowel naar regio als naar tewerkstellingsectoren heterogener is samengesteld dan de

steekproef in het oorspronkelijke onderzoek, waardoor meer garanties op de generaliseerbaarheid van de vaststellingen ontstaan. In de oorspronkelijke studie werd geen internationaal gevalideerd klasseconcept gehanteerd. Door beroep te doen op de data die het Interuniversitair Steunpunt Politieke-Opinieonderzoek (ISPO) in 1992 verzamelde (Carton et al., 1993) (1) kan ook voor deze tekortkoming worden gecorrigeerd (zie verder). De omvang van de ISPO-data laten naast een replicatie, tevens een uitbreiding van de vraagstelling toe. Daarbij kan nagegaan worden in hoeverre de beroepspositie een autonome impact heeft op de geanalyseerde opvattingen, na controle voor aspecten zoals het opleidings- en inkomensniveau. Deze vraag heeft voor dit themanummer natuurlijk bijzondere relevantie. In wat nu volgt overlopen we eerst de diverse theoretische kaders die aanleiding geven om al dan niet te twijfelen aan het bestaan van een 'arbeiderscultuur'. Daarna worden de onderzoeksvragen belicht die in dit artikel zullen worden onderzocht.

2. WETENSCHAPPELIJKE DISCUSSIE OVER HET BESTAAN VAN EEN ARBEIDERSCULTUUR

Aan het begin van de vijftiger jaren begon men in wetenschappelijke kringen te twijfelen aan het (nog steeds) bestaan van een arbeiderscultuur. Daar waar Kruyt in 1947 nog tot de conclusie kwam dat hand- en hoofdarbeiders tot twee volstrekt van elkaar afgescheiden sociale klassen behoorden (Kruyt, 1947, in: Van Doorn, 1954: 10), verkondigde Nisbet in 1959 reeds "The decline and fall of social class" (in: Pakulski en Waters, 1996a). Ook in Vlaanderen opperde Van Mechelen in 1954 dat er zich een verburgerlijking van arbeiders aan het voltrekken was, waardoor ze de "gangbare ideeën en grote waarden" van de overige werknemerscategorieën overnamen (Van Mechelen, 1954: 66).

In de wetenschappelijke literatuur kunnen drie globale theoretische perspectieven worden onderscheiden, die aanleiding geven tot de stelling dat een eigen arbeiderscultuur verdween: de theorie van de industriële prestatiesamenleving, de individualiseringstheorie en de postmoderne kritiek op het klassebegrip. Deze theorieën zijn 'globaal', vermits ze niet in eerste instantie geformuleerd werden om uitspraken te doen over de *arbeidersklasse* als zodanig. Ofwel postuleert de theorie het verdwijnen van sociale klassen in het algemeen (de postmoderne kritiek), ofwel vormen de implicaties voor de relevantie van sociale klassen slechts één van de (afgeleide) assumpties binnen de theorie (de individualiseringstheorie en de theorie van de industriële prestatie maatschappij). Naast deze algemene theorieën, kunnen er ook twee theorieën onderscheiden worden die zich specifiek toespitsen op de arbeidersklasse: de verburgerlijkingstheorie en de theorie van het 'brede maatschappelijke midden'. Tegenover deze theorieën staan twee theorieën die ervan uitgaan dat er zich nog wel betekenisvolle verschillen tussen arbeiders en bedienden voordoen: Lipsets theorie over het "autoritarisme van de arbeidersklasse" en Centers' "belangengroeptheorie van sociale klassen". We overlopen achtereenvolgens deze perspectieven en hun afleidingen.

De theorie van de *industriële prestatiesamenleving* geldt volgens Berting als het dominante ontwikkelingsmodel in onze samenleving (Berting, 1995; Steijn en de Witte, 1993). Het uitgangspunt van deze theorie is dat "economische groei, gebaseerd

op industrialisering (...), een geleidelijke en unilineaire evolutie meebrengt in de richting van een open, op concurrentieverhoudingen gebaseerde samenleving" (Berting, 1991, in: Steijn en de Witte, 1993). Steijn en de Witte onderscheiden vier centrale elementen binnen deze theorie. Vooreerst worden wetenschap en technologie als de motor voor sociale vernieuwing beschouwd. Industrialisering en technologische veranderingen leiden vervolgens tot complexere arbeid van een hogere kwaliteit, wat hogere vaardigheden van de beroepsbevolking vereist. Dit verhoogt de sociale mobiliteit binnen de samenleving, vermits deze complexere functies moeten worden toevertrouwd aan werknemers met de vereiste hogere kwalificaties. Daardoor ontstaat een 'open' samenleving, waarin enkel de geleverde individuele prestaties de maatschappelijke positie en marktwaarde van een individu bepalen. Op basis van de daadwerkelijk geleverde prestaties ontstaat concurrentie om de aantrekkelijkste maatschappelijke posities. Door deze structurele ontwikkelingen vervagen tot slot de klassengrenzen, en nemen klassentegenstellingen en het klassenbewustzijn af. Dergelijke fenomenen zijn in een moderne industriële samenleving immers niet functioneel, vermits ze conflicten induceren. Door het verdwijnen ervan "worden arbeiders burgers", zoals Kerr, een belangrijke vertegenwoordiger van deze visie, stelt (Kerr, 1969, in: Steijn en de Witte, 1993). Het verdwijnen van de arbeidersklasse (en van haar typerende cultuur) is binnen deze structurele theorie dus het gevolg van een omvangrijker proces van industrialisering.

De *individualiseringstheorie* komt vanuit een heel andere redenering tot eenzelfde conclusie. In navolging van Beck onderscheidt Laermans (1993) twee dimensies aan het individualiseringsproces. Enerzijds doet er zich een "de-traditionalisering" van de leefwereld voor: traditionele normen en waarden worden gerelativeerd. Daarnaast nam de persoonlijke beslissingsvrijheid inzake waarden en overtuigingen toe: individuen kiezen voortaan autonoom welke opvattingen en waarden ze wensen aan te hangen. De verklaring voor het individualiseringsproces zoekt Laermans in een veelheid aan evoluties, zoals het gestegen inkomens- en opleidingsniveau, de groei van de massamedia en van de geografische mobiliteit, en de suburbanisering van gezinnen die voorheen in sociaal homogene stadsbuurten woonden. Peters werkt de tweede component uit Laermans' definitie verder uit in zijn 'niet-inhoudelijke' definitie van individualisering (Peters, 1995). Daarin wordt gesteld dat de toegenomen keuzevrijheid om een eigen geheel aan opvattingen samen te stellen tot heterogenisering en fragmentarisering leidt. Heterogenisering verwijst naar de toename van de verschillen in opvattingen tussen individuen, terwijl fragmentarisering inhoudt dat opvattingen niet meer tot coherentie gehelen worden gebundeld, die typerend zijn voor een bepaalde ideologie. Als gevolg van deze fenomenen verliezen de traditionele orderingsverbanden hun structurerende kracht: subjectieve leef- en denkstijlen worden ontkoppeld van de objectieve levensomstandigheden waarmee ze in het verleden samenhangen (zie ook: Van Hoof, 1994). Klassieke concepten zoals sociale klasse verliezen daardoor hun kracht om opvattingen en waarden te voorspellen. De neiging om strikt individuele combinaties van opiniëpatronen te ontwikkelen, leidt immers tot het afzwakken van de samenhang tussen opvattingen en beroepsposities. Over het al dan niet verdwijnen van sociale klassen doet de individualiseringstheorie dus geen uitspraak. Deze kunnen blijven bestaan, dus verliezen hun relevantie als opiniestructurerende entiteiten (Beck, 1994).

Door haar nadruk op de toegenomen keuzevrijheid, sluit de *postmoderne kritiek* op sociale klassen bij de individualiseringstheorie aan, al wordt hier een belangrijke stap

verder gezet (Pakulski en Waters, 1996a en 1996b). In deze visie bestonden er enkel aan het begin van de industrialisatie sociale klassen. In de huidige samenleving verdwenen ze als betekenisvolle sociale entiteit volledig van het toneel. Hun rol werd overgenomen door leef- en consumptiestijlen: deze fungeren nu als relevante sociale scheidingslijnen. Status en identiteit worden bepaald door de keuze van een dergelijke leefstijl, die daardoor de nieuwe bron van sociale affiliatie en differentiatie wordt. Omdat dergelijke stijlen aan modes onderhevig zijn, ontstaan in de hedendaagse samenleving diffuse en snel veranderende sociale scheidingslijnen, in plaats van de duurzame scheidingslijnen die opgebouwd werden rond het klassetocbehooren van werknemers. In de postmoderne visie wordt het klasseconcept dus radicaal afgeschaft. In zijn bespreking van deze visie geeft Van Hoof (1994) aan dat het zwaartepunt in dit denken verschoof van een economische inzichtshoek, met een nadruk op productie en levenskansen (kenmerkend voor het klasseconcept), naar een culturele visie, waarbij consumptie en levensstijlen centraal staan. Sociale ongelijkheid blijft daarbij wel bestaan, doch wordt niet meer gestructureerd volgens de sociale klasse van het individu.

Naast deze drie globale theorieën, werden er eveneens twee theorieën uitgewerkt die specifiek handelen over de arbeidersklasse. De *verburgerlijkingstheorie* is als structurele theorie een concretisering van de hoger reeds besproken theorie van de industriële prestatie maatschappij (de Witte, 1994: 166-167). Centraal in deze these staat de assumptie dat arbeiders gaandeweg de cultuur van de bedienden overnamen, waardoor ze nog nauwelijks van de leden uit de middenklasse kunnen worden onderscheiden (Goldthorpe et al., 1969). Ter verklaring van dit fenomeen worden een groot aantal factoren naar voren geschoven (De Regt, 1993a; Van Hoof, 1996; Vranken en Henderickx, 1996). Zoals ook bij de individualiseringstheorie wordt verwezen naar de toename van de welstand en van het opleidingsniveau onder arbeiders, de toename van de geografische mobiliteit en het uiteenvallen van traditionele arbeiderswijken. De uitbouw van een gemengde economie met participatie van de overheid, en van een omvangrijk paritair overlegstelsel, zorgden voor de institutionalisering van sociale conflicten. De verbetering van de kwaliteit van het werk van arbeiders deed de grens met typische bediendenarbeid vervagen. De uitbouw van de verzorgingsstaat zorgde ervoor dat de scherpste kanten van sociale ongelijkheid werden afgerond.

Bertings stelling over het ontstaan van *het brede maatschappelijke midden* beperkt zich niet tot de arbeidersklasse, doch past omwille van de specifieke aandacht die aan deze klasse wordt besteed, wel binnen dit kader (Berting, 1995). Hij stelt dat diverse technologische en organisatorische ontwikkelingen aanleiding gaven tot het ontstaan en verder uitdijen van een breed maatschappelijk midden. De groei van dit brede maatschappelijke midden ging gepaard met het 'wegsmelten' van de traditionele, ongeschoolde arbeidersklasse, terwijl de rest van de arbeidersklasse in deze brede middenklasse 'oploste'. Het brede maatschappelijke midden is volgens hem heterogeen en versplinterd: het is een verzameling van uiteenlopende beroeps categorieën die niet gekenmerkt worden door een gemeenschappelijk 'klassenbewustzijn'. De arbeidersklasse is volgens Berting vergruisd in het moderniseringsproces: sommige delen verburgerlijkten, andere dan weer niet. Berting stelt dus geen verburgerlijking, maar sociale fragmentering vast. De consequentie van beide processen is echter analoog: zowel verburgerlijking als fragmentering impliceren dat arbeiders er geen eigen, typerend geheel aan opvattingen meer op nahouden.

Tegenover de hoger besproken theorieën staan twee theorieën die ervan uitgaan dat er zich wél (nog) betekenisvolle verschillen tussen arbeiders en bedienden voordoen. Vooreerst is er Lipset's theorie over het "autoritarisme van de arbeidersklasse" (Lipset, 1959). Lipset stelde o.m. vast dat arbeiders lager opgeleid zijn, op economisch vlak minder zekerheid kennen en gekenmerkt zijn door meer autoritaire gezinspatronen dan bedienden. Hij veronderstelt dat arbeiders als gevolg hiervan een voorkeur hebben voor eenvoudige oplossingen van complexe problemen. Deze "ongesofisticeerde kijk op de wereld" benoemt hij als "autoritarisme". Uit deze autoritaire instelling vloeit volgens Lipset een meer conservatieve opstelling op sociaal-cultureel vlak én een meer progressieve instelling op sociaal-economisch vlak voort. De eerste instelling impliceert volgens Lipset o.m. de wens om burgerlijke vrijheden te beperken, samen met een voorkeur voor een restrictief immigratiebeleid. De laatste opstelling verwijst naar een voorkeur voor een herverdeling van inkomens, status en macht, en naar de wens om de vakbeweging te versterken.

Centers formuleerde zijn "*belangengroepentheorie van sociale klassen*" vlak na de Tweede Wereldoorlog (Centers, 1949). In navolging van Marx veronderstelde hij dat werknemers met eenzelfde sociaal-economische positie zich op subjectief vlak identificeren met de sociaal-economische klasse waartoe ze objectief gezien behoren. Uit dit subjectieve groepsgevoel vloeit volgens Centers tevens een collectieve ideologie voort, om de gemeenschappelijke belangen te verdedigen. Concreet veronderstelde Centers dat arbeiders zich identificeren met de arbeidersklasse, terwijl ze tevens progressieve standpunten innemen op sociaal-economisch vlak. Centers' onderzoek in de VS bevestigde deze hypothesen. Centers' theorie is natuurlijk reeds een halve eeuw oud. In zijn literatuuroverzicht toont Van Snippenburg (1989) echter aan dat deze theorie nog steeds relevant kan zijn.

3. ONDERZOEKSVRAGEN

In dit artikel worden drie onderzoeksvragen behandeld. De twee eerste vragen betreffen een replicatie van eerder onderzoek, terwijl de derde onderzoeksvraag een uitbreiding inhoudt.

De eerste onderzoeksvraag luidt: *bestaat er nog een arbeiderscultuur*, of een geheel aan opvattingen dat typerend is voor arbeiders? Om dit te onderzoeken zullen arbeiders inzake hun 'cultuur' vergeleken worden met alle andere werknemersgroepen. Bijzondere aandacht gaat daarbij uit naar de 'cultuur' van *geschoolde* arbeiders. Deze categorie kwam in het oorspronkelijke onderzoek immers niet aan bod, terwijl diverse theorieën zich specifiek op deze arbeidersgroep toespitsen. Vooral van deze categorie wordt immers verondersteld dat ze verburgerlijkt zou zijn (Goldthorpe et al., 1969) of in het brede maatschappelijke midden is opgelost (Berting, 1995). Zoals ook in het oorspronkelijke onderzoek, worden drie aspecten van de 'cultuur' in de analyse betrokken. Vooreerst wordt de subjectieve identificatie met een sociale klasse onderzocht, als indicator van het bestaan van een groepsbewustzijn (Centers, 1949; Van Snippenburg, 1989). Daarnaast worden de (ideologische) opvattingen van de respondenten vergeleken. Daarbij wordt aangesloten bij het tweedimensionele concept van de 'ideologische ruimte', zoals dat door Middendorp werd uitgewerkt (Middendorp,

1978 en 1991). Dit laatste vergt enige uitleg en een afbakening van Middendorps concepten ten opzichte van de concepten die door anderen, zoals Elchardus, worden gehanteerd.

Op basis van zowel historische als theoretische én empirische overwegingen, onderscheidt Middendorp de twee hoger reeds vermelde 'sociaal-culturele' en 'sociaal-economische' opiniedimensies. Beide variëren tussen een conservatieve en een progressieve pool en verwijzen naar de basiswaarden 'vrijheid' en 'gelijkheid'. Middendorp start zijn analyse via een historische reconstructie van de (ideaaltypische) conservatieve ideologie (zie ook: Middendorp, 1979: 64-78). Deze ideologie combineert een negatief mensbeeld met een positieve opvatting over de (traditionele) maatschappij en haar (traditionele) instellingen. Op cultureel vlak is het conservatisme dan ook gekant tegen individuele vrijheid. Het individu dient zich te houden aan de maatschappelijk bepaalde normen en tradities, en zich te onderschikken aan bestaande gezagsverhoudingen. Vermits de mens tot het slechte geneigd is, houdt het vrij laten ervan in deze visie immers gevaar in. Op economisch vlak pleit het conservatisme echter voor individuele vrijheid en is het gekant tegen overheidsingrijpen, vermits dit laatste zou leiden tot 'nivellering'. In de progressieve tegenpool worden de tegenovergestelde waarden beklemtoond. In de progressieve visie op cultureel vlak staat de individuele vrijheid centraal: het individu heeft het recht om het leven naar eigen inzichten in te richten, ook al wijkt het daardoor af van de culturele conventies. Op economisch vlak benadrukt de progressieve visie de basiswaarde van de gelijkheid: ongelijkheid wordt als onaanvaardbaar van de hand gewezen, en de overheid moet in de economie interveniëren om meer gelijkheid te creëren. Uit de uitgebreide hoeveelheid onderzoek die Middendorp naar deze dimensies verrichtte, blijkt dat cultureel conservatisme vooral geïndiceerd kan worden via een autoritaire ouder-kind relatie, etnocentrisme, conventionele standpunten inzake seksualiteit en inzake rolpatronen tussen mannen en vrouwen, en autoritarisme. Een progressief standpunt op economisch vlak wordt vooral geïndiceerd via het benadrukken van gelijkheid van inkomens en bezit, overheidsinterventie in de economie en van een militante vakbondspolitiek.

Zoals elders werd aangegeven (De Witte, 1995a), sluiten deze opiniedimensies goed aan bij de dimensies die Elchardus 'oud' en 'nieuw' links-rechts noemt (Elchardus, 1994a en 1994b). Zijn 'oud' links-rechtsdimensie overlapt volledig met de dimensie economisch progressief-conservatief, zoals deze door Middendorp wordt onderscheiden. De 'nieuwe' links-rechtsdimensie van Elchardus vertoont sterke gelijkenis met Middendorps dimensie cultureel conservatisme versus progressiviteit. Elchardus' concept werd echter niet vanuit theoretische inzichten ontwikkeld, doch ontstond na exploratieve factoranalyses op gegevens uit de ISPO-dataset. Het betreft dus eerder een 'ad hoc'-concept. Daarbij kunnen vragen gesteld worden bij de selectie van de indicatoren. Om de 'nieuwe' links-rechtsbreuklijn te operationaliseren, voegt Elchardus immers vijf attitudeschalen uit de ISPO-dataset samen: autoritarisme, etnocentrisme, (post-) materialisme, individualisme en politieke machteloosheid. Beide laatste componenten kunnen geïnterpreteerd worden als aspecten van de concepten 'anomie' en 'externe beheersingsoriëntatie', en worden wellicht beter als 'veroorzakers' van cultureel conservatisme beschouwd (De Witte, 1993). Het opnemen van de variabele (post-)materialisme binnen de nieuwe breuklijn valt theoretisch te verdedigen (zie bv. van den Dongen, 1996). Het samenvoegen ervan met de overige attitudeschalen is

echter niet evident, omdat dit concept op een andere wijze werd gemeten (aanduiding van een aantal topics uit een lijst i.p.v. beoordeling van elk item op een puntenschaal). De overige twee schalen (autoritarisme en etnocentrisme) kunnen tot Middendorps cultureel conservatisme-dimensie gerekend worden. Het betreft echter nogal extreme uitingen van deze dimensie, terwijl meer gematigde conservatisme-indicatoren (m.b.t. bv. rolpatronen of seksualiteit) niet in de dimensie werden opgenomen. Om de vergelijkbaarheid met de vroegere analyses te verhogen, en omdat het concept van Middendorp theoretisch grondiger werd uitgewerkt en empirisch op een langere voorgeschiedenis teruggaat, wordt in dit artikel dan ook met het concept van Middendorp gewerkt. Het is overigens opvallend dat er recent in diverse landen zoals Engeland (Heath et al., 1994; Evans et al., 1996) en Frankrijk (Grunberg en Schweisguth, 1993) attitudeschalen werden uitgewerkt die zeer nauw bij Middendorps concept aansluiten.

De meeste hoger besproken theorieën impliceren echter een *proces*, waarbij de typische arbeiderscultuur in de loop der tijd verloren ging. De toets van deze theorieën vergt dan ook een longitudinaal onderzoeksopzet (of een trendstudie). In dit artikel zal met cross-sectionele data worden gewerkt, die dus slechts op één meetmoment werden verzameld. Deze laten geen uitspraak toe over evoluties in de tijd. Daarom kan in deze bijdrage enkel de consequentie of het eindresultaat van de diverse theorieën getoetst worden. Indien de processen die verondersteld worden in de theorie van de industriële prestatie maatschappij, de individualiseringsthese, de verburgerlijkingsthese en de stelling over het ontstaan van het brede maatschappelijke midden waar zijn, dan mogen we geen verschillen inzake de drie aspecten van de 'cultuur' meer aantreffen tussen arbeiders enerzijds en de overige werknemersgroepen anderzijds. De postmoderne kritiek op sociale klassen leidt tot dezelfde veronderstelling. De theorieën van Lipset en Centers leiden tot de verwachting dat de arbeiders progressiever zullen zijn ingesteld op sociaal-economisch vlak. Lipset voegt tevens de verwachting toe dat arbeiders op sociaal-cultureel vlak conservatiever zullen zijn ingesteld. Uit Centers theorie kan tot slot worden afgeleid dat arbeiders zich tot de arbeidersklasse zullen rekenen.

De tweede onderzoeksvraag sluit bij de eerste aan. In de eerste onderzoeksvraag worden de beroepsposities als onafhankelijke variabele gehanteerd en de drie aspecten van de 'cultuur' als afhankelijke variabelen: verschillen de diverse beroepsgroepen van elkaar wat hun opvattingen en klasse-identificatie betreft? In de tweede onderzoeksvraag draaien we deze volgorde om. Deze vraag luidt: *in hoeverre kunnen we op basis van de opvattingen en subjectieve klasse-identificatie van de geïnterviewden voorspellen tot welke sociale klasse ze behoren?* Indien arbeiders nog over een eigen 'cultuur' beschikken, dan moeten ze kunnen worden 'herkend' op basis van hun opvattingen en klasse-identificatie. De mate waarin dit het geval is, vormt immers een vrij strenge toets voor het bestaan van een 'afzonderlijke' cultuur. Additioneel kan dan een exploratieve vraag worden beantwoord: welke variabelen leveren de belangrijkste bijdrage tot het correct identificeren van de diverse beroepsposities? In het oorspronkelijke onderzoek werd het onderscheid tussen de diverse geanalyseerde beroepsposities vooral bepaald door de subjectieve klasse-identificatie (De Witte, 1994a). De sociaal-culturele opvattingen kwamen qua belangrijkheid op de tweede plaats, en de sociaal-economische op de derde. Is dit nu opnieuw het geval, of niet?

De derde onderzoeksvraag betreft de mate waarin de beroepspositie *een autonome invloed* uitoefent op de geanalyseerde 'cultuur'. Is de impact van de beroepspositie van werknemers terug te voeren op andere variabelen, die al dan niet met hun beroepspositie samenhangen? Causaal gezien bepaalt het opleidingsniveau in belangrijke mate de beroepspositie, terwijl deze laatste de verschillen bepaalt in o.m. arbeidsomstandigheden, autonomie, status en inkomen. In onderzoek worden meestal slechts twee van deze variabelen gemeten: het opleidingsniveau en het inkomen. Recent verdedigde Houtman (1995) de stelling dat er achter de variabele 'beroepsklasse' twee volstrekt verschillende fenomenen schuilgaan, die beide andere consequenties hebben voor de ideologische cultuur van werknemers. Uit de door hem gerapporteerde regressieanalyses blijkt dat de beroepspositie geen autonome bijdrage meer levert ter verklaring van de sociaal-economische opvattingen van de respondenten, wanneer het gezinsinkomen (en enkele andere sociaal-economische variabelen zoals ervaringen met werkloosheid) aan de analyse worden toegevoegd. De impact van de beroepspositie op de sociaal-culturele opvattingen verdwijnt na invoering van het opleidingsniveau (en variabelen zoals culturele participatie). Vermits de beroepspositie geen autonome impact heeft op de bestudeerde opvattingen, pleit hij voor het vervangen van deze variabele door de variabelen die wél een reële invloed uitoefenen. Het inkomen wordt door Houtman als een indicator van de sociaal-economische positie van de respondenten beschouwd. Met dit inkomen gaan bepaalde sociaal-economische belangen gepaard, wat tot een positiebepaling m.b.t. sociaal-economische opvattingen leidt. Het opleidingsniveau beschouwt Houtman als een indicator van de sociaal-culturele positie van een individu. Een hoger opleidingsniveau leidt tot een verbreding van de kijk op de werkelijkheid, en draagt zo bij tot het ontstaan van een progressief standpunt op sociaal-cultureel vlak.

De ideologische cultuur van arbeiders die in het uitgangsonderzoek werd vastgesteld, wordt volgens Houtman dus veroorzaakt door andere variabelen, die met de beroepspositie samenhangen. Scheepers et al. (1994) gaan in een vergelijkbare studie nog een stap verder. Zij veronderstellen dat de conservatieve opstelling van arbeiders op sociaal-cultureel vlak in belangrijke mate te wijten is aan hun religieuze achtergrond. Uit Nederlands onderzoek blijkt immers dat arbeiders een sterke kerkelijke betrokkenheid vertonen, terwijl een dergelijke instelling juist samenhangt met een conservatief standpunt op cultureel vlak. Uit de resultaten die deze onderzoekers rapporteren, blijkt inderdaad dat enkel religieus ingestelde arbeiders er sociaal-conservatieve standpunten op na houden. De niet-religieus ingestelde arbeiders scoren eerder progressief op dit vlak.

De zojuist aangehaalde studies impliceren dat er een analyse moet worden uitgevoerd, waarbij naast de beroepspositie tevens het opleidingsniveau, het inkomen en de kerkelijke betrokkenheid van de respondenten dienen te worden ingevoerd ter verklaring van hun opvattingen. We breiden deze lijst uit met één laatste variabele: de zuilbetrokkenheid van de respondent. Uit historisch onderzoek blijkt immers dat zowel de christelijke als de socialistische zuil heel andere concepten ontwikkeld hebben bij het benoemen van de sociale stratificatie-problematiek (Pasture, 1995 en 1996). Binnen de socialistische zuil werd vooral een economische duiding gemaakt in termen van sociale klassen en de eruit voortvloeiende belangentegenstellingen en klassenstrijd. Binnen de christelijke zuil verkoos men de sociaal-cultureel georiënteerde term 'sociale stand'. Deze ruimere term past beter bij de harmonie-gedachte en de nadruk op

samenwerking die typerend is voor het sociale denken binnen dit milieu. Dit brengt ons tot de (exploratieve) hypothese dat een socialisatie in de socialistische zuil - in vergelijking tot een socialisatie in de christelijke zuil - een progressiever standpunt op sociaal-economisch vlak en een sterkere identificatie met de arbeidersklasse met zich mee kan brengen. Mogelijk wordt de impact van de beroepspositie op deze opvattingen zelfs volledig weg verklaard op het ogenblik dat de zuilbetrokkenheid aan de analyse wordt toegevoegd. In dat geval was het progressievere standpunt van arbeiders op sociaal-economisch vlak enkel te wijten aan de opstelling van de arbeiders die gesocialiseerd werden in de socialistische zuil.

4. DATA EN VARIABELEN

In dit artikel wordt gebruik gemaakt van de data die het ISPO in Vlaanderen verzamelde in de periode tussen december 1991 en maart 1992 (Carton et al., 1993; zie noot 1). Op basis van een zuiver toevallige tweetrapssteekproef werden daarbij 2 691 individuen mondeling geïnterviewd. Deze steekproef was representatief voor de populatie tussen 18 en 74 jaar. In dit artikel werken we enkel met de beroepsactieven uit deze steekproef (n=1 553). Een uitbreiding met niet-beroepsactieven zou extra heterogeniteit in de analyse ingebracht hebben, wat de betrouwbaarheid van de resultaten zou kunnen beïnvloeden (2).

In de ISPO-vragenlijst werden items opgenomen die gebruikt kunnen worden om schalen samen te stellen voor de dimensies 'sociaal-cultureel' en 'sociaal-economisch conservatisme'. De keuzemogelijkheden waren echter niet onbeperkt. In de ISPO-vragenlijst werden slechts vijf items opgenomen die sociaal-economische standpunten meten. Deze items werden grotendeels ontleend aan de vragenlijst van Middendorp, en indiceren het streven naar gelijkheid, overheidsingrijpen en vakbondsoptreden. De keuze m.b.t. sociaal-culturele thema's was ruimer, hoewel hoofdzakelijk 'extremere' aspecten van deze opinedimensie (zoals autoritarisme en etnocentrisme) werden geoperationaliseerd. Over meer gematigde topics, zoals volgzzaamheid in de opvoeding, werden geen vragen gesteld. Uit het aanwezige aanbod aan items werden 8 items geselecteerd met een duidelijk sociaal-culturele inhoud, zodat ze als indicatoren kunnen gelden voor Middendorps concept 'cultureel conservatisme' (cf. de hoger vermelde beschrijving van Middendorps indicatoren). Het betreft drie uitspraken over vreemdelingen (bv. ze moeten hun leefstijl meer aanpassen aan die van de Belgen), twee uit de autoritarismeschaal (bv. over gehoorzaamheid en respect voor gezag), twee over man-vrouw verhoudingen en één over criminaliteit (de doodstraf terug invoeren). Deze items dekken een belangrijk deel van Middendorps concept, vermits verwezen wordt naar de verhouding tussen ouders en kinderen, etnocentrisme, autoritarisme en rolpatronen tussen mannen en vrouwen. Omdat in de ISPO-vragenlijst niet alle relevante topics bevestigd werden, vormt deze keuze echter ook een beperkte weergave van Middendorps concept. Dit geldt overigens ook m.b.t. de economische opvattingen van de respondenten. Een factoranalyse (principale componenten, varimaxrotatie) leverde de verwachte twee dimensies op. Informatie over de factorinhoud, de factorladingen en de verklaarde (totale en gemeenschappelijke) variantie werd in bijlage opgenomen. De items die naar éénzelfde dimensie verwezen, werden gecombineerd tot één schaal, die varieert tussen '0' (maximale afwijking van de schaalinhoud) en '10'

(maximale instemming met de schaalinhoud), met '5' als het neutrale middelpunt. Het gemiddelde op de schaal 'sociaal-economisch progressieve standpunten' (verder: 'economisch progressief') was 6,5 (SD=1,82), wat op een gematigd progressief standpunt wijst. Deze schaal is voldoende betrouwbaar ($\alpha=0,73$). Het gemiddelde op de schaal 'sociaal-cultureel conservatisme' (verder: 'cultureel conservatisme') was 5,8 (SD=1,60), wat op een lichte mate aan conservatisme wijst. Ook deze schaal is voldoende betrouwbaar ($\alpha=0,72$) (3).

De vraag waarmee de *subjectieve klasse-identificatie* nagegaan werd, luidde: "Zoals u weet worden mensen vaak ingedeeld in de arbeidersklasse, de lagere middenklasse, de hogere middenklasse en de hogere klasse. Zou u mij kunnen zeggen tot welke klasse u zich rekent?". De respondenten konden tevens "weet niet" antwoorden.

Om de *klassepositie* te bepalen kan beroep gedaan worden op twee internationaal frequent gebruikte schema's: het neo-marxistische schema van Wright (Wright, 1985) en het neo-weberiaanse schema van Goldthorpe en collega's (Erikson, Goldthorpe en Portocarero, 1979; verderop EGP-indeling genoemd). Uit onderzoek blijkt dat het schema van Goldthorpe om zowel theoretische, methodologische als empirische redenen te verkiezen is boven dat van Wright (Marshall et al., 1988). In de neo-weberiaanse indeling gaat men er van uit dat de positie op de arbeidsmarkt het centrale criterium vormt voor de indeling van individuen in klassen, vermits deze positie de levenskansen van het individu bepalen. Daarom worden werknemers met een overeenkomstige arbeids- en marktpositie in klassen samengebracht. Deze 'overeenkomstige positie' wordt gebaseerd op de inkomensbronnen, de hoogte van inkomen, de mate aan werkzekerheid en de kansen op economische vooruitgang enerzijds, en op de plaats in de gezagsverhoudingen en mate aan autonomie in het werk anderzijds. In functie van deze criteria worden 11 klassen onderscheiden, die tot 6 à 7 klassen kunnen worden samengevoegd. De ISPO-dataset biedt de mogelijkheid om met deze EGP-klasse-indeling te werken. Daarbij werden volgende categorieën onderscheiden: (1) hogere leidinggevenden ('professionals' in de EGP), (2) lagere leidinggevenden, (3) routine hoofdarbeiders, (4) zelfstandigen (met of zonder personeel), (5) geschoolde handarbeiders en (6) half- en ongeschoolde handarbeiders. Omwille van hun kleine aantal werden de 'chefs van handarbeiders' (n=29) bij de 'geschoolde arbeiders' (n=185) gevoegd.

Het *opleidingsniveau* werd in de ISPO-dataset in drie categorieën aangeleverd: (1) lager onderwijs, lager secundair onderwijs en hoger secundair beroeps, (2) hoger secundair technisch of algemeen vormend, en (3) hoger onderwijs. Overeenkomstig de literatuur (Houtman, 1995) wordt gewerkt met het *gezinsinkomen*. Ook dit werd in drie categorieën ingedeeld: (1) lager dan 60 000/maand, (2) tussen 60 000 en 100 000/maand, en (3) hoger dan 100 000/maand. De religieuze betrokkenheid werd geoperationaliseerd via de *kerkelijke betrokkenheid*, waarbij de geloofsovertuiging gecombineerd wordt met de kerkgang (Carton et al., 1993). Ook deze variabele werd tot drie niveaus herleid: (1) ongelovigen en vrijzinnigen, (2) randkerkelijken (niet praktiserende gelovigen), en (3) kerkelijken (onregelmatig praktiserenden en kerksen). Respondenten met een "andere religie" werden bij de analyses buiten beschouwing gelaten. De *zuilbetrokkenheid* kan op diverse wijzen geoperationaliseerd worden. In dit artikel werd gekozen voor het lidmaatschap van een mutualiteit ((1) christelijk, (2) socialistisch, (3) overige). De keuze voor het vakbondslidmaatschap lag minder

voor de hand. Voorerst is niet iedereen lid van een vakbond. Zij die lid worden, doen dit mede vanuit ideologische motieven (De Witte, 1995b), zodat het niet evident is om op basis van hun vakbondslidmaatschap voorspellingen te doen over hun opvattingen (4). Het schoolnet waarin men school liep tijdens de jeugd is evenmin een goede indicator voor de zuilbetrokkenheid, vermits deze variabele niet toelaat om respondenten van 'socialistische afkomst' te lokaliseren. Het officieel of Gemeenschapsonderwijs rekruteert immers niet alleen respondenten uit dit milieu.

5. RESULTATEN

5.1 *Bestaat er (nog) een arbeiderscultuur?*

Tabel 1 bevat de opsplitsing van de subjectieve klasse-identificatie van de respondenten volgens de EGP-klassenindeling.

Tabel 1: Opsplitsing van de subjectieve klasse-identificatie volgens de EGP-indeling (enkel werkenden; N=1 553)

EGP-indeling	Aantal	Percentage dat zich rekent tot de*			
		arbeiders-klasse	lagere midden-klasse	hogere midden-klasse	hogere klasse
1. Hogere leidinggevenden	172	1,2	30,2	51,2	10,5
2. Lagere leidinggevenden	292	7,5	42,5	44,9	2,7
3. Routine hoofdarbeiders	347	18,4	43,2	34,3	1,2
4. Zelfstandigen	96	13,5	51,0	34,4	-
5. Geschoolde arbeiders	216	41,2	35,6	16,7	0,9
6. Half- en ongeschoolde arbeiders	430	58,6	28,6	10,0	0,2

* Rijpercentages. Het percentage dat zich niet tot een bepaalde sociale klasse kan rekenen, werd niet in de tabel vermeld. De vermelde percentages cumuleren daardoor niet tot 100%.

De geïnterviewden ondervonden weinig moeilijkheden om zich met een sociale klasse te identificeren. Slechts een beperkt percentage onder hen ($n=3,4\%$) kon geen klasse-identificatie opgeven. Dit percentage ligt iets hoger onder de hogere leidinggevenden, en werd niet in tabel 1 vermeld. De subjectieve klasse-identificatie van de respondenten hangt op statistisch significante wijze samen met hun EGP-klasse ($X^2=475,81$; $vg.=15$; $P<0,00001$). Uit tabel 1 blijkt dat de identificatie met een sociale klasse stijgt naarmate men tot een 'hogere' EGP-klasse behoort (5). De twee arbeidersklassen concentreren zich in de 'arbeidersklasse', de middenste klassen concentreren zich in de lagere middenklasse, en vooral de leidinggevenden rekenen zich tot de hogere middenklasse of - in beperkte mate - tot de hogere klasse. Deze samenhang (zonder rekening te houden met de 'weet niet'-categoric) is niet onaanzienlijk: Kendall's Tau=-0,43 (Gamma=-0,57). Een meerderheid van de half- en ongeschoolde arbeiders rekent zich tot de arbeidersklasse (58,6%), al rekent toch ook 38,6% zich tot de lagere (28,6%) of zelfs hogere (10%) middenklasse. Dit percentage identificeerders

met de arbeidersklasse ligt iets lager dan in het oorspronkelijk onderzoek (68,8%; zie: De Witte, 1994a), doch is vergelijkbaar met het percentage dat uit ander Belgisch onderzoek naar voren komt (60%; zie: De Witte, 1994b). Opmerkelijk is het lagere percentage geschoolde arbeiders dat zich tot de arbeidersklasse rekent (41,2%). Een kleine meerderheid onder hen (52,6%) rekent zich tot de lagere (35,6%) of hogere (16,7%) middenklasse.

Met behulp van een variantieanalyse werden de gemiddelde scores geanalyseerd van de EGP-klassen op de schalen economische progressiviteit en cultureel conservatisme. Tabel 2 bevat deze resultaten.

Tabel 2: Opsplitsing van de schalen economische progressiviteit en cultureel conservatisme volgens de EGP-indeling (enkel werkenden; N=1 553).

EGP-indeling	Aantal	Schalen*	
		Economisch progressief	Cultureel conservatief
1. Hogere leidinggevenden	172	5,4	4,6
2. Lagere leidinggevenden	292	6,0	5,1
3. Routine hoofdarbeiders	347	6,6	5,3
4. Zelfstandigen	96	5,1	6,1
5. Geschoolde arbeiders	216	6,4	6,2
6. Half- en ongeschoolde arbeiders	430	6,9	6,1
Eta		0,31**	0,35**

* 10-puntenschalen, waarbij '10' verwijst naar een maximale instemming met de schaalinhoud, terwijl '0' een maximale afwijzing ervan betekent. Een '5' vormt het neutrale middelpunt van de schaal.

** P<0,0001.

De scores van de diverse EGP-klassen op beide schalen verschillen statistisch significant van elkaar (economische progressiviteit: F-waarde=32,04; vg. (5,1457); P<0,00001; cultureel conservatisme: F-waarde=40,65, vg. (5,1414); P<0,00001). De tendensen uit het oorspronkelijke onderzoek worden daarbij bevestigd: naarmate de EGP-klasse 'stijgt' stelt men zich op economisch vlak minder progressief op, terwijl het cultureel conservatisme toeneemt. Enkel de zelfstandigen vormen hierop een uitzondering, vermits ze de laagste score voor economische progressiviteit combineren met de (op één na) hoogste score voor cultureel conservatisme. De samenhangen tussen de EGP-indeling en beide schalen zijn ook hier niet onaanzienlijk (de niet-lineaire associatiemaat Eta is 0,31 voor 'economische progressiviteit' en 0,35 voor 'cultureel conservatisme'). De iets sterkere samenhang van de klasse-indeling met de culturele schaal is in lijn met de vaststellingen uit het oorspronkelijke onderzoek (De Witte, 1990 en 1994a). Omdat we in deze analyse in de eerste plaats geïnteresseerd zijn in de scores van de twee arbeidersklassen, werden na de variantieanalyse a-priori contrasten berekend tussen de scores van beide arbeidersklassen en alle overige klassen. Op economisch vlak stellen de half- en ongeschoolde arbeiders zich significant progressiever op dan alle andere klassen, de geschoolde arbeiders inbegrepen. De

geschoolde arbeiders stellen zich op economisch vlak dus iets minder progressief op dan de (half- en) ongeschoolde arbeiders, terwijl ze tevens niet significant verschillen van de klasse der routine hoofdarbeiders. In vergelijking tot de zelfstandigen en de leidinggevenden stellen de geschoolde arbeiders zich echter significant progressiever op. Inzake culturele opvattingen verschillen beide arbeidersklassen niet significant van elkaar. Beide arbeidersklassen verschillen evenmin significant van de zelfstandigen. De zelfstandigen en de geschoolde-, half- en ongeschoolde arbeiders stellen zich onderling op cultureel vlak dus even conservatief op. Beide arbeidersklassen verschillen wel significant van alle overige klassen, zoals de hoofdarbeiders en de leidinggevenden.

5.2 Een onderscheiden cultuurpatroon?

Via een discriminantanalyse kan worden nagegaan in hoeverre de geïnterviewde arbeiders qua 'cultuur' van de andere klassen te onderscheiden zijn. Via deze aan de regressieanalyse verwante methode kunnen twee vragen beantwoord worden: (1) in hoeverre kan men op basis van de opvattingen en klasse-identificatie van de respondenten voorspellen tot welke klasse ze behoren, en (2) welke van de gchanteerde variabelen leveren de belangrijkste bijdrage bij het onderscheiden van de diverse EGP-klassen (Nie et al., 1975)? Volgende predictoren werden in de analyse opgenomen: de schalen voor economisch progressisme en cultureel conservatisme, en twee dummy-variabelen voor de klasse-identificatie (identificatie met de arbeidersklasse versus alle overige respondenten, en identificatie met de hogere middenklasse of de hogere klasse versus alle overige respondenten).

Tabel 3 bevat de resultaten van de analyses. De diverse maten die bij een discriminantanalyse berekend worden, zijn analoog aan deze bij een regressieanalyse. De discriminantcoëfficiënten (cf. regressiecoëfficiënten) geven de weging aan van de predictoren die de diverse EGP-klassen op optimale wijze van elkaar onderscheiden. Door ze te standaardiseren, kunnen ze onderling vergeleken worden. De canonische correlatie (cf. meervoudige correlatie) geeft aan hoe goed beide groepen van elkaar kunnen worden onderscheiden ('gediscrimineerd'). De discriminerende kracht van de analyse wordt eveneens uitgedrukt in Wilks Lambda. Een lage waarde wijst daarbij op een hoog discriminerend vermogen. Tot slot wordt op basis van de analyse voorspeld tot welke EGP-klassen de respondenten behoren. De vergelijking van deze 'voorspelde' EGP-klasse met de reële EGP-klasse van de respondenten, toont aan in hoeverre men de klasse van de respondenten kan voorspellen op basis van hun 'cultuur'.

Tabel 3: Resultaten van de discriminantanalyses met de EGP-indeling als afhankelijke variabele (enkel werkenden; N=1 553).

	A	B
<i>Gestandaardiseerde coëfficiënten</i>		
Economische progressiviteit	0,22	0,18
Cultureel conservatisme	0,49	0,50
Identificatie arbeidersklasse	0,59	0,60
Identificatie hogere (midden)klasse	-0,36	-0,35
<i>Canonische correlatie</i>		
Wilks Lambda *	0,57	0,55
	0,63	0,66
<i>Groepscentroiden van</i>		
Hogere leidinggevenden	-1,07	} -0,78
Lagere leidinggevenden	-0,62	
Routine hoofdarbeiders	-0,22	
Zelfstandigen	-0,19	} -0,16
Geschoolde arbeiders	0,56	
Half- en ongeschoolde arbeiders	0,88	} 0,77
<i>Percentage correct geklasseerden onder de</i>		
Hogere leidinggevenden (11,9%)	65,4	} 69,0
Lagere leidinggevenden (19,2%)	17,6	
Routine hoofdarbeiders (23,2%)	8,5	
Zelfstandigen (5,9%)	17,5	} 22,5
Geschoolde arbeiders (13,1%)	12,9	
Half- en ongeschoolde arbeiders (26,7%)	57,4	} 61,4
Totale groep	31,2	50,3

* $P(X^2)$ steeds $<0,0001$.

In dit geval werden er vier discriminantfuncties berekend (6). De eerste functie verklaart niet minder dan 87,3% van de variantie. De vierde functie levert geen significante bijdrage meer, en wordt daarom weggelaten. Omdat de tweede en de derde functie slechts een beperkte verklarende kracht hebben (7), werd enkel met de eerste functie gewerkt. Uit de eerste kolom van tabel 3 (onder 'A') blijkt dat de diverse EGP-klassen op statistisch significante wijze van elkaar kunnen worden onderscheiden op basis van de vier opgenomen predictoren. De canonische correlatie van 0,57 wijst op een vrij sterke samenhang, terwijl de discriminerende kracht van de analyse ($X^2=616,27$; $vg.=20$; $P<0,00001$) eveneens aangetoond wordt door de statistisch significante waarde van Wilks Lambda. Uit de groepscentroiden in tabel 3 blijkt dat de leidinggevenden (en in mindere mate de hoofdarbeiders en de zelfstandigen) quasi rechtlijnig geconstrueerd worden aan de geschoolde en (in nog iets sterkere mate) de half- en ongeschoolde arbeiders. Het onderscheid tussen deze klassen wordt bepaald door (in volgorde van belangrijkheid): een identificatie met de arbeidersklasse, cultureel conservatisme, het zich niet identificeren met de hogere (midden)klasse en een progressief standpunt op economisch vlak (een hoge score op deze variabelen leidt tot de voorspelling dat men tot de klasse der arbeiders behoort). Deze resultaten stemmen sterk overeen met deze uit het oorspronkelijke onderzoek. Vooral de subjectieve identificatie en de opvattingen op cultureel vlak onderscheiden dus de diverse EGP-klassen. Op basis van de diverse predictoren kan 31,2% van de respondenten correct geklasseerd worden. Dit is iets, doch niet echt opvallend beter dan de 19,6% die op het

toeval uit correct geklasseerd zou worden. De inspectie van de onderste resultaten uit de eerste kolom van tabel 3, toont aan dat vooral de klassen aan het 'uiteinde' van de EGP-indeling goed kunnen worden geklasseerd (vergelijk de percentages in de steekproef met de percentages correct geklasseerden in tabel 3). Dit geldt echter niet voor de routine hoofdarbeiders. Indien we de analyse uitbreiden met de tweede en derde discriminantfunctie (zie noot 7), dan stijgt het percentage correct geklasseerden tot 23,7% voor de routine hoofdarbeiders en tot 43,8% voor de zelfstandigen.

Uit het oorspronkelijke onderzoek bleek na discriminantanalyse dat de bedienden uit het 'middenniveau' (het 'hoogste' niveau dat toen in de analyse werd betrokken) vooral als lagere bedienden werden geklasseerd (De Witte, 1994a). Iets gelijkaardigs doet zich ook hier voor. De lagere leidinggevenden worden vooral als hogere leidinggevenden geklasseerd (46% onder hen wordt in deze klasse geplaatst). 'Onderaan' de EGP-indeling komt eveneens iets dergelijks voor: de geschoolde arbeiders worden vooral als half- of ongeschoolde arbeiders geklasseerd (43,8% wordt in deze klasse geplaatst). Dit suggereert dat de leidinggevenden en de arbeiders onderling een sterk gelijkende cultuur vertonen, waardoor ze onderling moeilijk te onderscheiden vallen (8). Daarom werd een nieuwe discriminantanalyse uitgevoerd, waarbij de twee leidinggevende klassen werden samengevoegd. Hetzelfde werd gedaan m.b.t. de twee arbeidersklassen. De resultaten van deze analyse werden opgenomen in de rechterkolom van tabel 3 (onder 'B'). Van de drie significante discriminantfuncties die daarbij naar voren komen, domineert opnieuw de eerste functie. Niet minder dan 90,1% van de variantie wordt erdoor verklaard (canonische correlatie: 0,55; Wilks Lambda: 0,66; $X^2=557,48$; $vg.=2$; $P<0,00001$). De twee overige functies zijn gelijkaardig aan de twee functies die bij de eerste analyse naar voren kwamen, en worden daarom weggelaten (zie noot 7). De resultaten van deze nieuwe analyse zijn erg gelijkaardig aan deze van de eerste analyse. Opnieuw worden de leidinggevenden (en in mindere mate de zelfstandigen en routine hoofdarbeiders) op statistisch significante wijze gecontrasteerd aan de arbeiders. Opnieuw dragen vooral de klasse-identificatie en de standpunten op cultureel vlak hiertoe bij. Ditmaal wordt ongeveer de helft van de respondenten correct geklasseerd, wat duidelijk beter is dan de 31,3% die op basis van het toeval verwacht kan worden. Ook hier worden vooral de klassen aan het 'uiteinde' van de EGP-indeling goed geplaatst, terwijl het percentage correct geklasseerden onder de 'middenklassen' ditmaal iets hoger ligt.

5.3 Een autonoom klasse-effect?

Om de autonome invloed van de EGP-klassenindeling op de diverse aspecten van de 'cultuur' van de respondenten te onderzoeken, werden variantieanalyses uitgevoerd, waarbij naast de EGP-klassen tevens het inkomen, het opleidingsniveau, de kerkelijke betrokkenheid en het lidmaatschap van een mutualiteit aan de analyse werden toegevoegd. Omdat ook het geslacht en de leeftijd de diverse afhankelijke variabelen (kunnen) beïnvloeden, werden beide variabelen telkens als covariaat ingevoerd en uit de resultaten van de overige variabelen uitgezuiverd. Na elke variantieanalyse werd een 'meervoudige classificatieanalyse' uitgevoerd, waardoor de scores van de diverse EGP-klassen uitgezuiverd werden voor de overige variabelen (Nie et al., 1975: 410-418). Alle scores die verderop worden vermeld, werden dus herberekend na uitzuivering van de impact van de overige variabelen uit de analyse. De 'meervoudige classificatie-

analyse' combineert de voordelen van de variantieanalyse met deze van de regressie-analyse. Vooreerst kan de autonome invloed nagegaan worden van diverse nominale onafhankelijke variabelen op een aantal opinieschalen (variantieanalyse). Daarnaast wordt de autonome impact van deze onafhankelijke variabelen tevens uitgedrukt in een gestandaardiseerde regressie-coëfficiënt ('bèta'), en wordt tevens een meervoudige correlatie berekend die toelaat om de totale voorspellingskracht van de analyse te evalueren (regressieanalyse).

De stelling dat de EGP-klassenindeling geen autonome impact heeft op de bestudeerde 'culturele' variabelen, kan op twee wijze worden onderzocht. Vooreerst impliceert deze stelling dat de gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten voor de EGP-indeling niet significant van nul mogen verschillen na invoering van alle vermelde variabelen. Dit impliceert dat er zich geen 'hoofdeffect' voor de EGP-indeling meer mag voordoen. Een tweede mogelijkheid is dat er zich een interactie-effect voordoet tussen de EGP-indeling en de overige variabelen. Dit nuanceert de stelling dat de EGP-indeling geen autonome impact heeft: de impact ervan op de bestudeerde opvattingen is dan afhankelijk van de positie die de respondent inneemt m.b.t. een andere variabele (bv. enkel religieuze arbeiders zijn cultureel conservatief; cf. Scheepers et al., 1994). Daarom werden zowel hoofdeffecten als (tweede-orde) interactie-effecten geanalyseerd. De analyses werden met drie afhankelijke variabelen uitgevoerd: de schalen voor economisch progressisme en cultureel conservatisme, en een dummy voor de identificatie met de arbeidersklasse (9). Tabel 4 bevat de resultaten van deze analyses.

Tabel 4: Autonome impact van de EGP-klassen op economisch progressisme, cultureel conservatisme en subjectieve identificatie met de arbeidersklasse.

	Gestandaardiseerde bèta-coëfficiënten m.b.t.		
	Economisch progressisme	Cultureel conservatisme	Identificatie met arbeiders-klasse
EGP-indeling	0,19 ***	0,16 ***	0,28 ***
Onderwijs	0,19 ***	0,29 ***	0,34 ***
Inkomen	0,13 ***	0,01 n.s.	0,08 **
Kerkelijke betrokkenheid	0,08 *	0,10 ***	0,02 n.s.
Lidmaatschap mutualiteit	0,14 ***	0,09 ***	0,06 *
Meervoudige correlatie	0,42	0,49	0,58
Verklaarde variantie	0,18	0,24	0,34

* 0,01 < P < 0,05

** 0,001 < P < 0,01

*** P < 0,001

De diverse onafhankelijke variabelen (én de covariaat geslacht) verklaren samen bijna 20% van de variantie in economisch progressieve opvattingen. Alle onafhankelijke variabelen leveren daarbij een autonome bijdrage. De EGP-indeling en het onderwijs-niveau leveren de grootste bijdrage. De impact van de EGP-indeling op deze

opvattingen wordt weliswaar gereduceerd, doch verdwijnt niet in deze analyse. De impact van deze klassenindeling is zelfs iets sterker dan deze van het gezinsinkomen. Respondenten die lid zijn van de socialistische mutualiteit vertonen inderdaad iets meer uitgesproken progressieve opvattingen op economisch vlak (gemiddelde score: 6,6 op een 10-puntenschaal) dan leden van de christelijke mutualiteit (gemiddelde score: 6,3) en - vooral - leden van een ander ziekenfonds (gemiddelde score: 5,8). Ook de kerkelijke betrokkenheid speelt nog een beperkte rol: ongelovigen (score: 6,5) scoren iets hoger dan randkerkelijken (score: 6,3) of kerkelijken (score: 6,1). Er doet zich geen enkel significant interactie-effect voor tussen de vijf onafhankelijke variabelen.

De diverse onafhankelijke variabelen (én de covariaten geslacht en leeftijd) verklaren samen ongeveer een kwart van de variabiliteit in cultureel conservatisme. Ditmaal levert het onderwijsniveau de belangrijkste bijdrage, gevolgd door de EGP-indeling, die ook ditmaal een autonoom effect blijft behouden op deze opvattingen. Kerkelijken en randkerkelijken scoren wat hoger inzake cultureel conservatisme dan ongelovigen (scores respectievelijk 5,6 en 5,3). Ook het lidmaatschap van een mutualiteit heeft een zwak effect: leden van het christelijk (score: 5,5) en het socialistisch ziekenfonds (score: 5,4) scoren iets lager dan leden van de overige ziekenfondsen (5,8). Het inkomensniveau beïnvloedt deze opvattingen niet autonoom. Opnieuw komt er geen significant interactie-effect voor met de EGP-indeling. Er is slechts één interactie-effect significant: dat van inkomen met kerkelijke betrokkenheid ($P < 0,05$). Onder de midden- en hogere inkomensgroepen scoren de randkerkelijken hoger inzake cultureel conservatisme dan de ongelovigen of de kerkelijken.

Uit exploratieve redenen werd tot slot ook de subjectieve identificatie met de arbeidersklasse geanalyseerd. De diverse onafhankelijke variabelen (én de covariaat geslacht) verklaren ditmaal iets meer dan één derde van de variabiliteit in klasse-identificatie. Vooral het onderwijsniveau en - in iets zwakkere mate - de EGP-indeling dragen hiertoe bij. Naast een zwak inkomenseffect, komt er ook een zwak effect voor van het lidmaatschap van een mutualiteit. De proportie respondenten die zich met de arbeidersklasse identificeren, ligt iets hoger onder de leden van het socialistisch ziekenfonds (0,35) dan onder leden van het christelijke (0,29) of van een ander ziekenfonds (0,28). De kerkelijke betrokkenheid oefent geen invloed uit op de subjectieve klasse-identificatie. Het enige significante interactie-effect ($P < 0,05$) heeft betrekking op de interactie tussen de EGP-indeling en het opleidingsniveau. Onder hoger geschoolden identificeert niemand zich met de arbeidersklasse. Onder de lager geschoolden hangt de proportie identificeerders met de arbeidersklasse van de EGP-klasse af: arbeiders identificeren zich met de arbeidersklasse, terwijl dit bijna niet het geval is voor de zelfstandigen en de hogere leidinggevendenden. Voor de respondenten uit de middencategorie qua scholing geldt iets gelijkaardigs, al ligt de proportie identificeerders met de arbeidersklasse daar telkens vrij laag.

6. SAMENVATTING EN DISCUSSIE

Dit artikel sluit aan bij reeds uitgevoerd onderzoek naar de 'arbeiderscultuur' in Vlaanderen. Via het grootschalig, representatief databestand van het ISPO werd nagegaan of de vaststellingen uit voorgaand onderzoek (bij een beperkte steekproef)

kunnen worden gerepliceerd. De resultaten van deze replicatie bevestigen opvallend genoeg in sterke mate de vaststellingen uit het oorspronkelijke onderzoek. Opnieuw wordt vastgesteld dat arbeiders zich (nog) met een eigen klasse (de 'arbeidersklasse') identificeren, terwijl ze zich conservatiever opstellen op cultureel vlak, en progressiever op economisch vlak. Overeenkomstig het oorspronkelijke onderzoek is ook de beroepspositie van de geïnterviewde arbeiders (en ook deze van de leidinggevenden) op statistisch significant wijze voorspelbaar vanuit hun 'cultuur'. Vooral hun klasse-identificatie en hun standpunten op cultureel vlak spelen daarbij een onderscheidende rol. Hiermee wordt herbevestigd dat er nog steeds - in zekere mate - een 'culturele' kloof bestaat tussen arbeiders en andere beroepsklassen, terwijl opnieuw dezelfde aspecten daarbij een rol spelen. Deze vaststellingen leiden tot de conclusie dat er nog steeds een 'arbeiderscultuur' bestaat, die tevens een onderscheidend vermogen bezit bij het bepalen van de beroepsklasse waartoe men behoort. In deze secundaire analyse van de ISPO-data konden beide conservatisme-dimensies echter met slechts 13 items worden geïndiceerd. Het 'cultuur'-concept in dit artikel was daarom 'armer' van inhoud dan het concept dat in het oorspronkelijke onderzoek werd gehanteerd. Het is onduidelijk in hoeverre deze beperking de resultaten van de analyses heeft beïnvloed.

Wanneer we deze vaststellingen terugkoppelen naar de diverse theorieën die eerder werden aangehaald, dan dienen de meeste van deze theorieën te worden gerelativeerd. De theorie van de industriële prestatie maatschappij, de verburgerlijkingstheorie, de individualiseringstheorie, de stelling over het ontstaan van het brede maatschappelijke midden en de postmoderne kritiek op het klasseconcept, leiden allen tot de hypothese dat arbeiders qua 'cultuur' niet meer te onderscheiden zouden zijn van bedienden. Deze hypothese werd - globaal genomen - weerlegd door de gepresenteerde resultaten. De gerapporteerde vaststellingen sporen echter wel met de hypothesen die uit de theorieën van Lipset en Centers kunnen worden afgeleid. Dit is opvallend, vermits deze theorieën ouder zijn dan de meeste hoger vermelde 'verworpen' theorieën.

Bij het ontwikkelen van de onderzoeksvragen, werd er hoger op gewezen dat in dit artikel enkel het *eindresultaat* van processen zoals verburgerlijking of individualisering kunnen worden getoetst. De vraag of er zich een dergelijk *proces* voordoet, kan via de geanalyseerde gegevens niet beantwoord worden. De gerapporteerde vaststellingen suggereren echter dat deze eventuele processen minder verder blijken te zijn voortgeschreden dan in diverse wetenschappelijke middelen wordt aangenomen. Uit historisch-sociologisch onderzoek blijkt wel dat er zich tussen 1870 en 1940 aanzienlijke evoluties hebben voorgedaan onder arbeiders (De Regt, 1993a en 1993b). De Regt interpreteert de toegenomen zelfbeheersing onder arbeiders in deze periode in termen van de civilisatietheorie van Elias, en beschouwt deze evolutie slechts te dele als een uiting van verburgerlijking. Dit laatste stelt ze tevens in sterkere mate vast bij de geschoolde arbeiders dan bij de ongeschoolden.

De resultaten in deze bijdrage sluiten hierbij aan. De hoger vermelde conclusies gelden immers hoofdzakelijk voor de (half- en) *ongeschoolde* arbeiders. Vooral zij blijken een vrij specifieke cultuur te vertonen, die hen van de andere beroepsklassen onderscheidt. Deze vaststelling is overigens opmerkelijk genoeg, vermits diverse auteurs reeds in het begin van de jaren '50 aankondigden dat de ongeschoolde arbeiders aan het verburgerlijken waren (cf. Van Mechelen, 1954; Van Doorn, 1954). Dat deze

'verburgerlijking' nagenoeg een halve eeuw later nog niet gerealiseerd werd, mag toch wel opvallend genoemd worden.

Het geanalyseerde databestand liet tevens toe om de positie van de *geschoolde* arbeiders te analyseren. De resultaten m.b.t. deze beroepsklasse tonen aan dat de diverse theorieën, die veronderstellen dat een arbeiderscultuur verdween, niet helemaal verworpen mogen worden, zoals aan het begin van dit besluit werd gesuggereerd. Deze beroepsklasse vertoont immers sporen van 'verburgerlijking'. Inzake economische standpunten werd geen verschil met de routine hoofdarbeiders vastgesteld, terwijl ook iets meer dan de helft van de geschoolde arbeiders zich identificeerde met de (lagere of hogere) middenklasse. Van een volledige 'verburgerlijking' lijkt echter geen sprake, vermits toch ook 41% van de geschoolde arbeiders zich tot de arbeidersklasse rekent. Daarnaast delen ze het cultureel conservatisme van de (half-en) ongeschoolde arbeiders. Omwille van deze overeenkomsten inzake klasse-identificatie en sociaal-culturele opvattingen kunnen de geschoolde arbeiders vrij moeilijk van de ongeschoolde arbeiders worden onderscheiden (cf. de resultaten van de discriminantanalyses). Toekomstig onderzoek zou dan ook aandacht dienen te besteden aan de factoren (en achterliggende processen) die maken dat sommige geschoolde arbeiders verburgerlijkten, terwijl dit niet het geval is bij anderen.

Tot dusver werd in dit besluit hoofdzakelijk aandacht besteed aan de positie van de arbeiders. De derde onderzoeksvraag, die tevens een aanvulling inhield t.o.v. het oorspronkelijke onderzoek, was echter ruimer. De gepresenteerde resultaten tonen aan dat de gerapporteerde samenhangen met de beroepsklasse niet te wijten zijn aan andere variabelen, zoals het opleidings- of inkomensniveau. Houtmans stelling dat de variabele beroepsklasse tot een sociaal-culturele (opleiding) en sociaal-economische (inkomen) positie moet worden herleid, vindt in dit onderzoek geen ondersteuning (Houtman, 1995). Deze variabelen beïnvloeden weliswaar de meeste onderzochte opvattingen. De beroepsklasse beïnvloedde deze opvattingen echter eveneens op autonome wijze. Het cultureel conservatisme onder arbeiders bleek niet terug te voeren tot hun kerkelijke betrokkenheid, zoals dat in Nederlands onderzoek het geval was (Scheepers et al., 1994). Dat iets dergelijks wel in Nederland werd vastgesteld is mogelijk te wijten aan de verder voortgeschreden secularisering in dat land. Een sterkere kerkelijke betrokkenheid kan daardoor in sterkere mate geconcentreerd worden in bepaalde beroepsklassen, zoals de arbeiders. Tot slot blijken de samenhangen tussen de economische opvattingen en de klasse-identificatie enerzijds en de beroepspositie anderzijds, evenmin terug te voeren op het zuillidmaatschap van de respondent. Het lidmaatschap van de socialistische mutualiteit had wel een licht additioneel effect op deze aspecten.

De vaststelling dat de beroepsklasse de 'cultuur' op autonome wijze beïnvloedt, roept tot slot de vraag op waarom dit zo is. In de gerapporteerde analyses werden het opleidingsniveau en het gezinsinkomen als mogelijke 'alternatieve' verklarende variabelen opgenomen. Achter de beroepspositie gaan echter nog diverse andere variabelen schuil, die elk op zich verantwoordelijk kunnen zijn voor de gerapporteerde samenhangen. Zolang deze niet mee geoperationaliseerd en in de analyse opgenomen worden, zijn geen definitieve uitspraken mogelijk over de autonome impact van de beroepsklasse. De samenhang van de beroepsklasse met cultureel conservatisme kan wellicht (minstens deels) verklaard worden door de mate aan autonomie in de beroeps-

beoefening ('occupational self-direction'), die met de beroepsklasse samenhangt. Uit het onderzoek van Kohn en zijn medewerkers weten we immers dat dergelijke autonomie de waardenoriëntatie 'conformisme versus zelfbepaling' beïnvloedt (Kohn, 1977; Kohn en Schooler, 1983). Deze waardenoriëntatie vormt op zijn beurt een onderdeel van de dimensie sociaal-cultureel conservatisme versus progressiviteit (De Witte, 1990 en 1993). De mate aan autonomie in de beroepsbeoefening beïnvloedt tevens de opstelling van werknemers op sociaal-economisch vlak: een gebrek aan autonomie versterkt een progressieve visie (De Witte, 1993). Achter de beroepspositie gaan tevens diverse andere vormen van ongelijkheid schuil. Arbeiders werken in - gemiddeld genomen - minder gunstige arbeidsomstandigheden, terwijl ook hun arbeidscontract minder gunstig is dan dat van bedienden (zie bv. De Witte, 1990; Engels, 1992). Ook deze ongelijkheden beïnvloeden op hun beurt wellicht hun denken over sociale gelijkheid, en dus hun sociaal-economische standpunten.

BIJLAGE: RESULTATEN VAN EEN FACTORANALYSE OP DE 13 ITEMS (10).

Factor 1. Sociaal-cultureel conservatisme

1. Gehoorzaamheid en respect voor het gezag zijn de twee belangrijkste deugden die kinderen moeten leren	0,58
2. Moslims zijn een bedreiging voor onze cultuur en gebruiken	0,58
3. België had eigenlijk nooit gastarbeiders binnen mogen laten	0,51
4. Migranten zouden hun levensstijl meer moeten aanpassen aan die van de Belgen	0,49
5. De doodstraf moet terug ingevoerd worden voor zware misdaden, zoals terroristische aanslagen en overvallen met dodelijke slachtoffers	0,48
6. Als de mensen minder zouden praten en harder zouden werken, zou alles beter gaan	0,47
7. Een vrouw is meer geschikt dan een man om kleine kinderen op te voeden	0,46
8. Jongens kun je nu eenmaal in het algemeen wat vrijer opvoeden dan meisjes	0,40

Factor 2. Sociaal-economisch progressieve standpunten

1. De klasseverschillen zouden kleiner moeten zijn dan nu	0,72
2. Arbeiders moeten nog steeds strijden voor een gelijkwaardige positie in de maatschappij	0,65
3. De verschillen tussen de hoge en de lage inkomens moeten blijven zijn zoals ze zijn	-0,56
4. De overheid moet tussenkomen om de verschillen tussen de inkomens te verkleinen	0,56
5. De vakbonden moeten een veel hardere politiek voeren willen zij de belangen van de werknemers werkelijk kunnen behartigen	0,51

VOETNOTEN

- (1) De data die in dit artikel worden gebruikt, werden beschikbaar gesteld door het ISPO. Deze data werden verzameld door J. Billiet, M. Swyngedouw, A. Carton en R. Beerten (ISPO-K.U.Leuven). De auteur is de enige die verantwoordelijk is voor de gepresenteerde analyse en interpretaties van deze data.
- (2) De analyse met de variabele 'beroepspositie' zou daardoor immers onzuiverder worden. Voor gepensioneerden kan teruggesproken worden op hun vroeger uitgeoefende beroep, terwijl voor studenten een variabele zou kunnen worden aangemaakt die rekening houdt met het beroepsniveau van hun ouders. Dit levert echter niet noodzakelijk vergelijkbare variabelen op.
- (3) Iets meer dan 67% van de geïnterviewden scoort hoger dan '5' (het neutrale middelpunt) op de schaal voor cultureel conservatisme, en kunnen dus als cultureel conservatief beschouwd worden. Op dezelfde wijze berekend, stelt ongeveer 76% van de respondenten zich als economisch progressief op.
- (4) Zij werden immers lid omwille van hun opvattingen (nl. een iets progressievr standpunt op economisch vlak). De omgekeerde redenering ("ze hebben deze opvattingen ontwikkeld omdat ze lid zijn van een vakbond") ligt voor leden minder voor de hand.
- (5) Strikt genomen mag de EGP niet als een ordinale schaal beschouwd worden. Vooral de positie van de zelfstandigen is in een dergelijke classificatie immers moeilijk in ordinale termen in te schalen.
- (6) Het aantal functies wordt bepaald door het aantal te discrimineren klassen te verminderen met 1 (hier: $6-1=5$) of is gelijk aan het aantal gehanteerde variabelen (hier: 4). Wanneer beide getallen niet identiek zijn, dan wordt het kleinste gekozen (hier: 4). Zie: Nie et al., 1975: 442.
- (7) De tweede functie verklaarde slechts 8,7% van de variantie (canonische correlatie: 0,21, Wilks Lambda: 0,93, $X^2=91,4$, $vg.=12$, $P<0,0001$). Deze functie leverde een zwakke bijdrage bij het discrimineren van de zelfstandigen ten opzichte van de routine hoofdarbeiders. De derde functie verklaarde slechts 3,8% van de variantie (canonische correlatie: 0,14, Wilks Lambda: 0,98, $X^2=28,8$, $vg.=6$, $P=0,0001$). Deze functie leverde een erg beperkte bijdrage bij het contrasteren van de hogere leidinggevenden ten opzicht van de routine hoofdarbeiders. Het weglaten van deze functies uit de gerapporteerde analyse impliceert tevens dat de resultaten van de classificatie onderaan tabel 3 enkel gebaseerd werden op de eerste functie. Door deze analyse met de drie functies uit te voeren, verbeteren de resultaten ervan licht. Vooral de zelfstandigen (en in mindere mate de routine hoofdarbeiders) worden dan correcter geklasseerd.
- (8) Bemerkt dat de geschoolde arbeiders wel significant van de ongeschoolde arbeiders verschillen wat hun economische opvattingen betreft, doch dat dit niet het geval was m.b.t. hun culturele standpunten. Ook inzake hun klasse-

identificatie sluiten ze nauwer bij de ongeschoolden aan dan bij de routine hoofdarbeiders. Deze twee laatste variabelen (culturele opvattingen en klasse-identificatie) blijken volgens de discriminantanalyse de belangrijkste bijdrage te leveren tot de typerende 'cultuur' van de diverse beroepsklassen.

- (9) Deze laatste variabele kent slechts twee niveaus, en mag dus beschouwd worden als een variabele die op intervalniveau werd gemeten. Een variantieanalyse behoort dan ook tot de mogelijkheden. Strikt genomen is wellicht een andere analysewijze aan te bevelen (zoals de loglineaire analyse), doch dit zou de onderlinge vergelijkbaarheid van de resultaten bemoeilijken. Uit een vorige analyse met gelijkaardige data bleek overigens dat beide methoden (variantieanalyse versus loglineaire analyse) aanleiding gaven tot sterk vergelijkbare resultaten (De Witte, 1994b: 278).
- (10) Beide factoren samen verklaarden 40,2% van de totale variantie. De eerste factor verklaarde 55,5% van de gemeenschappelijke variantie, en de tweede 44,5%. Er kwamen geen dubbele ladingen voor. Enkel ladingen groter dan 0,30 werden in deze bijlage opgenomen.

BIBLIOGRAFIE

- BECK, U. (1994), 'The debate on the 'Individualisation Theory' in today's sociology in Germany', *Sociologie, Journal of the Deutsche Gesellschaft für Soziologie*, Special Edition, 3: 191-200.
- BERTING, J. (1995), *Het kwetsbare maatschappelijke midden. Over veranderende grondprincipes van het samenleven*, Rede uitgesproken ter gelegenheid van zijn afscheid als Hoogleraar Sociologie en Sociaal Beleid aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, Boom, Amsterdam.
- CARTON, A., M. SWYNGEDOUW, J. BILLIET en R. BEERTEN (1993), *Source Book of the Voters' Study in connection with the 1991 General Election*. Leuven: Sociologisch Onderzoeksinstituut.
- CENTERS, R. (1949), *The psychology of social classes. A study of class consciousness*. New Jersey: Princeton University Press, 244 p.
- COSSEY, H. en H. DE WITTE (1991), 'Arbeiderscultuur en sociale ongelijkheid. Overzicht en evaluatie van een onderzoekstraditie aan het HIVA', pp. 89-118, in: F. LAMMERTYN en J. VERHOEVEN (eds.), *Tussen sociologie en beleid. Vriendenboek Prof. dr. E.J. Leemans*. Leuven: Acco.
- DE REGT, A. (1993a), 'Het ontstaan van het "moderne" gezin, 1900-1950', pp. 219-239, in: T. Zwaan (ed.), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa*. Amsterdam: Boom.
- DE REGT, A. (1993b), *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940*. Amsterdam: Boom.
- DE WITTE, H. (1990), *Conformisme, radicalisme en machteloosheid. Een onderzoek naar de sociaal-culturele en sociaal-economische opvattingen van arbeiders in Vlaanderen*. HIVA-K.U.Leuven.

- DE WITTE, H. (1991), 'Over de verburgerlijking van de arbeidersklasse. Houden (ongeschoolde) arbeiders er (nog) andere opvattingen op na dan bedienden?', *Tijdschrift voor Sociologie*, (12), 3-4: 563-584.
- DE WITTE, H. (1993), 'Verschillen in conservatisme tussen arbeiders en bedienden: een interpretatie vanuit het concept persoonlijke controle', *Gedrag en Organisatie. Tijdschrift voor sociale, arbeids- en organisatiepsychologie*, (6), 2: 57-78.
- DE WITTE, H. (1994a), 'Een onderzoek naar de arbeiderscultuur in de Leuvense regio. Houden ongeschoolde arbeiders er (nog) andere opvattingen op na dan bedienden?', pp. 74-100, in: H. DE WITTE (ed.), *Op zoek naar de arbeidersklasse*. Leuven/Amersfoort: Acco.
- DE WITTE, H. (1994b), 'Subjectieve identificatie met een sociale klasse in Europa. Een verkenning in de 12 lidstaten van de Europese Gemeenschap aan het einde van de jaren '80', pp. 266-291, in: H. DE WITTE (ed.), *Op zoek naar de arbeidersklasse*. Leuven/Amersfoort: Acco.
- DE WITTE, H. (1995a), 'Terug van nooit weggeweest. Over het herontdekte klassebegrip en het belang van de arbeiderscultuur', *Samenleving en Politiek*, (2), 6: 14-23.
- DE WITTE, H. (1995b), 'Worden vakbondsleden (nog) bewogen door een ideologie? Een overzicht van het belang van ideologische factoren als determinant van vakbondsparticipatie in Vlaanderen', *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, (11), 3: 261-279.
- DE WITTE, M. (1994), 'Ongelijkheid gewogen. Rotterdams sociologisch onderzoek naar rechtvaardigheid, de beoordeling van beroepsgroepen en maatschappijbeelden', pp. 162-189, in: H. DE WITTE (ed.), *Op zoek naar de arbeidersklasse. Een verkenning van de verschillen in opvattingen en leefstijl tussen arbeiders en bedienden in Vlaanderen, Nederland en Europa*. Leuven: Acco.
- ELCHARDUS, M. (1994a), 'Gekaapte deugden. Over de nieuwe breuklijn en de zin van limieten', *Samenleving en Politiek*, (1), 1: 20-27.
- ELCHARDUS, M. (1994b), 'Verschillende werelden. Over de ontubbeling van links en rechts', *Samenleving en Politiek*, (1), 7: 5-17.
- ENGELS, C. (1992), 'De statuten van werkmans en bediende: een juridische benadering', pp. 7-62, in: R. BIRK et al. (eds.), *Statuut werkmans-bediende. Arbeidsrechtelijke en sociologische kanttekeningen*, Belgische vereniging voor arbeidsverhoudingen. Brugge: Die Keure.
- ERIKSON, R., J. GOLDTHORPE en L. PORTOCARERO (1979), 'Intergenerational class mobility in three Western European societies: England, France and Sweden', *British Journal of Sociology*, (30), 4: 415-441.
- EVANS, G., A. HEATH en M. LALLJEE (1996), 'Measuring left-right and libertarian-authoritarian values in the British electorate', *British journal of sociology*, (47), 1: 93-112.
- GOLDTHORPE, H., D. LOCKWOOD, F. BECHHOFER en J. PLATT (1969), *The affluent worker in the class structure*. Cambridge: University Press, 239 p.
- GRUNBERG, G. en E. SCHWEISGUTH (1993), 'Social libertarianism and economic liberalism', pp. 45-64, in: D. BOY en N. MAYER (eds.), *The French voter decides*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- HEATH, A., G. EVANS en J. MARTIN (1994), 'The measurement of core beliefs and values: the development of balanced socialist / laissez faire and libertarian / authoritarian scales', *British journal of political science*, (24), 1: 115-158.

- HOUTMAN, D. (1995), 'De ambiguïteit van "beroepsklasse". Over de economische progressiviteit en het cultureel conservatisme van "de arbeidersklasse"', *Sociologische Gids*, (42), 6: 426-444.
- KOHN, M. (1977), *Class and conformity: a study in values. With a reassessment, 1977*, Second edition, Chicago: The University of Chicago Press.
- KOHN, M. en C. SCHOOLER (1983), *Work and personality. An enquiry into the impact of social stratification*. New Jersey: Ablex Publishing Corporation.
- LAERMANS, R. (1993), 'Meer individuele mogelijkheden, minder sociale dwang? Enkele cultuursociologische kanttekeningen bij het naoorlogse individualiseringsproces', pp. 137-151, in: W. DUMON et al. (eds.), *Scenario's voor de toekomst*. Leuven: Acco.
- LIPSET, S. (1959), 'Democracy and Working-Class Authoritarianism', *American Sociological Review*, 4: 482-501.
- MARSHALL, G., H. NEWBY, D. ROSE en C. VOGLER (1988), *Social class in modern Britain*. London: Hutchinson.
- MIDDENDORP, C.P. (1978), *Progressiveness and conservatism. The fundamental dimensions of ideological controversy and their relationship to social class*. The Hague/Paris/New York: Mouton, 457 p.
- MIDDENDORP, C.P. (1979), *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland. Progressiviteit en conservatisme in de jaren 60 en 70*. Amsterdam/Meppel: Boomers, 214 p.
- MIDDENDORP, C.P. (1991), *Ideology in Dutch politics. The democratic system reconsidered 1970-1985*. Assen/Maastricht: Van Gorcum, 370 p.
- NIE, N., C. HADLAI HULL, J. JENKINS, K. STEINBRENNER en D. BENT (1975), *SPSS. Statistical Package for the Social Sciences*, Second Edition, New York: McGraw-Hill Book Company.
- PAKULSKI, J. en M. WATERS (1996a), "The reshaping and dissolution of social class in advanced society", *Theory and Society*, 25: 667-691.
- PAKULSKI, J. en M. WATERS (1996b), *The death of class*. London: Sage.
- PASTURE, P. (1995), 'Ou sont les travailleurs d'antan? La perception de la classe ouvrière dans le mouvement ouvrier chrétien Belge', pp. 225-237, in: J. DENIOT en C. DUTHEIL (eds.), *Métamorphoses ouvrières*, Paris: L'Harmattan.
- PASTURE, P. (1996), 'Belgium: pragmatism in pluralism', pp. 91-135, in: P. PASTURE, J. VERBERCKMOES en H. DE WITTE (eds.), *The lost perspective? Trade unions between ideology and social action in the new Europe*. Aldershot: Avebury.
- PETERS, J. (1995), 'Individualization: fiction or reality?', *Sociale Wetenschappen*, (38), 4: 18-27.
- SCHEEPERS, P., J. LAMMERS en J. PETERS (1994), 'Religious and class voting in The Netherlands 1990-1991: a review of recent contributions tested', *The Netherlands Journal of Social Sciences*, (30), 1: 5-24.
- STEIJN, B. en M. DE WITTE (1993), 'Waarheen gaat de industriële samenleving? Een kritische beschouwing van een dominant ontwikkelingsmodel', *Sociale Wetenschappen*, (36), 2: 44-64.
- VAN DEN DONGEN, M. (1996), 'Individualisering en postmaterialisme', *Acta politica*, (31), 1: 3-24.
- VAN DOORN, J. (1954), *De proletarische achterhoede. Een sociologische kritiek*. Boom: Meppel.

-
- VAN DOORN, J. en C. LAMMERS (1984), *Moderne sociologie. Een systematische inleiding*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 480 p.
- VAN HOOF, J. (1994), 'Arbeid, klasse en sociale ongelijkheid', *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, (10): 1, 4-16.
- VAN HOOF, J. (1996), 'Sociale ongelijkheid en het moderne arbeidsbestel', pp. 239-262, in: J. VAN HOOF en J. VAN RUYSEVELDT (eds.), *Sociologie en de moderne samenleving. Maatschappelijke veranderingen van de industriële revolutie tot in de 21ste eeuw*. Amsterdam: Boom.
- VAN MECHELEN, F. (1954), *De psychologie van de arbeidersgroep*, Brussel: De Standaard Boekhandel, 71 p.
- VAN SNIPPENBURG, L.B. (1989), 'Klassenperceptie en klasse-identificatie in de Verenigde Staten: overzicht van een kwantitatieve onderzoekstraditie', *Sociologische Gids*, (36), 1: 8-30.
- VRANKEN, J. en E. HENDERICKX (1996), *Het speelveld en de spelregels. Een inleiding tot de sociologie*. Leuven: Acco.
- WRIGHT, E. (1985), *Classes*. London: Verso.